

KS. BOLESŁAW KUMOR

ORGANIZACJA PARAFIALNA W GRANICACH DZISIEJSZEJ DIECEZJI TARNOWSKIEJ W ŚWIETLE LIBER BENEFICIORUM KS. JANA DŁUGOSZA

„*Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* — stwierdzał Jan Dąbrowski — stanowi obok *Annales Poloniae* największe i najznakomitsze z dzieł Długosza”¹. Niestety, dotąd nie posiadamy krytycznego wydania tego dzieła, a do naszych badań naukowych służy wydanie z 1863/64 r., przygotowane do druku przez biskupa Ludwika Łętowskiego, a właściwie przez Jana Pietrzykowskiego, a które zamieszczono w *Opera omnia* J. Długosza, wydane przez Aleksandra Przezdzieckiego². Wydanie to pozostawia bardzo dużo do życzenia i w wielu wypadkach różni się od zachowanego autografu. *Liber beneficiorum* obejmuje trzy woluminy: pierwszy, noszący tytuł *Ecclesia cathedralis Cracoviensis — Ecclesiae collegiatarum*, omawia uposażenie kapituły katedralnej i kapituł kolegiackich w diecezji krakowskiej. Drugi zatytułowany *Ecclesiae parochiales* i trzeci — *Monastaria*, ma na celu przedstawienie uposażenia parafii i klasztorów w diecezji krakowskiej. Wszystkie trzy tomy powstały w latach 1470 - 80. Czwarty tom, powstały najwcześniej (1440), będący opisem „grodów, miast, wsi, oraz poszczególnych dochodów i wszelkich praw biskupstwa krakowskiego” zaginął³. Dysponujemy natomiast obszernym studium źródłoznawczym w zakresie *Liber beneficiorum* pióra Stanisława Kurasia, ale studium to spotkało się z mocną recenzją i wieloma uzupełnieniami K. Jelonek⁴. Niniejszy artykuł oparty został na tekście drukowanym *Liber beneficiorum* i w żadnym wypadku nie sięgano do autografów.

Dzisiejsze terytorium diecezji tarnowskiej należało w całości przed 1772 r. do dawnej diecezji krakowskiej. W ramach organizacji terytorialnej tej diecezji około 1/2 terytorium należała do archidiakonatu sądeckiego, powołanego do życia wraz z kapitułą kolegiacką św. Małgorzaty w Nowym Sączu 4 X 1448 r. Archidiakoniat ten rozciągał się od Podhala wraz z Nowym Targiem i Szczawnicą aż do Chorzelowa i Borowej na północy. W granicach tego archidiakonatu wymienił Długosz cztery dekanaty: Sącz, Tarnów alias Tuchów, Biecz i Dębica. Relacja Długosza odbiegała znacznie od rzeczywi-

¹ J. Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480)*, Wrocław 1964, s. 213.

² J. Długosz, *Senioris canonici Cracoviensis, Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*. T. 1-3, Cracoviae 1863-1864 (*Opera omnia*. Ed. A. Przezdziecki. T. 7-9 — cyt. *LBenef.*).

³ J. Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo*, s. 210.

⁴ St. Kuraś, *Regestrum Ecclesiae Cracoviensis*. Studium nad powstaniem tzw. *Liber beneficiorum* Jana Długosza, Warszawa 1966; K. Jelonek, *W sprawie Liber beneficiorum Jana Długosza*. *Studia Historyczne*. R. 12:1969, s. 429-439.

stości. Dekanat tarnowski alias tuchowski nigdy do archidiakonatu sądeckiego nie należał, ale około 1470 r. stanowił prepozyturę tarnowską, złożoną z 6 parafii, reszta dekanatu tarnowskiego należała do archidiakonatu krakowskiego⁵. Ówczesną organizację dekanalną archidiakonatu sądeckiego znamy z dokumentu erekcyjnego kolegiaty sądeckiej, podana bowiem w *Liber beneficiorum* sieć dekanatów nie odpowiadała w drugiej połowie XV stulecia rzeczywistości. Według tenoru dokumentu biskupa Zbigniewa Oleśnickiego z 1448 r. na terenie archidiakonatu istniało 6 dekanatów: sądecki, biecki, bobowski, nowotarski i jasielski z dawnego archidiakonatu krakowskiego, oraz pilzneński z dawnej prepozytury wiślickiej⁶.

Tereny dzisiejszej diecezji tarnowskiej na zachód od linii Limanowa, Czchów, Wończa, Tuchów, Tarnów i Dąbrowa Tarnowska należały do archidiakonatu krakowskiego w dekanatach Dobczyce, Lipnica Murowana, Wojnicz, Tarnów i Witów. Tereny w rejonie Żabno, Bolesław, Wietrzychowice i Szczucin były przynależne do dekanatu pacanowskiego w prepozyturze wiślickiej. Nieznaczny skrawek północno-wschodniej części diecezji od Gawłuszowic i Padwi do Kolbuszowej i Cmolasu stanowiły terytorium archidiakonatu sandomierskiego⁷. Trzeba jednakże zauważyć, że na podstawie relacji Ksiąg uposażeń nie potrafimy odtworzyć poszczególnych okręgów dekanalnych. Znamy je dokładnie dopiero z przekazu *Regestrum contributionis* z 1513 r.⁸.

A jak przedstawia się organizacja parafialna w świetle *Liber beneficiorum*? Tematowi temu poświęcił J. Długosz osobny, obszerny tom, napisany w latach 1474 - 1480⁹. W całym archidiakonacie sądeckim J. Długosz wymienił 156 parafii, ale w granicach dzisiejszej diecezji tarnowskiej parafii tych było tylko 62. Są to: Stary Sącz, Nowy Sącz, Moszczenica Niżna, Barcice, Piwniczna, Bobowa, Kamionka Mała, Ropczyce, Rzepiennik Biskupi, Jakubkowice, Ujanowice, Siedlce, Kamienica, Frzeczyca, Wielogłowy, Tropie, Siedliska koło Bobowej, Pisarzowa, Tęgoborze, Łukowica, Kamionka Wielka, Biegonice, Łącko, Szalowa, Tylmanowa, Polna, Wilczyska, Lubcza, Straszęcin, Dębica, Gumniska, Turza, Witkowice, Brzeźnica koło Dębicy, Rzochów, Przeclaw, Wielopole, Brzeziny, Nockowa, Łączki Kucharskie, Góra Ropczycy, Sędziszów, Dobrków, Książnice, Zbyszyce, Nawojowa, Zwiernik, Męcina, Czarny Potok, Żeleźnikowa, Jazowsko, Przyszowa, Krużłowa, Korzenna, Bruśnik, Olszowa, Mogilno, Lipnica Wielka, Długołęka, Podegrodzie, Grywałd i Mystków¹⁰. Parafie w Dąbrowie i Olszowie dowodnie nie istniały w XV stuleciu¹¹, zaś parafie Moszczenica, Niżna, Przeclaw i Krużłowa (Smylno) oraz Brzeźnica koło Dębicy zostały wymienione dwukrotnie¹². Parafii natomiast „Lanky”, „Krzyków” nie zidentyfikowano¹³.

Nie jest to jednakże pełny zestaw parafii istniejących w ówczesnych granicach archidiakonatu sądeckiego na terenie dzisiejszej diecezji tarnowskiej.

⁵ *LBenef.* 234 - 309; B. Kumor, *Prepozytura tarnowska. Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. T. 12:1966, s. 215nn.

⁶ *LBenef.* II s. 448 (dekanat Pacanów); B. Kumor: *Rozwój sieci dekanalnej w południowej części diecezji krakowskiej do roku 1772*. Roczniki Teol.-Kanon. T. 9:1962, z. 1, s. 81 - 97.

⁷ B. Kumor: *dz.cyt.*, s. 87nn.

⁸ *Jw.*

⁹ St. Kuraś, *dz.cyt.*, s. 24, 34, 40.

¹⁰ Zob. przyp. 5.

¹¹ *LBenef.* II 237, 363.

¹² *LBenef.* II 236, 250, 277, 280, 295, 302, 304.

¹³ *LBenef.* II 248, 280.

Uważna analiza zestawu parafii w archidiaconacie krakowskim pozwala nam tę liczbę powiększyć o parafie: Grybów, Podole, Przydonica, Plzno i Łuzna, zaliczone błędnie do dekanatu dobczyckiego alias szczyrzyckiego¹⁴. Łącznie tedy w archidiaconacie sądeckim wymienił Długosz 67 parafii w granicach dzisiejszej diecezji tarnowskiej.

Należy jednak zauważyć, że tom parafialny nie przynosi pełnej listy parafii na omawianym terenie. Uważna analiza i porównanie z tomem pierwszym, poświęconym kapitule katedralnej i kościołom kolegiackim i z tomem trzecim „klasztornym”, pozwalają nam poszerzyć listę parafii o 5 dalszych: Rożnowice, Biecz (św. Piotr) i Łęki Górne z tomu pierwszego oraz Zborowice i Zagórzany z tomu trzeciego. Liczba zatem parafii archidiaconatu sądeckiego w granicach dzisiejszej diecezji tarnowskiej wynosi 72.

Poważną część dzisiejszej diecezji tarnowskiej obejmował pod koniec XV wieku archidiaconat krakowski. Ale i w kwestii jego organizacji dekanalnej, jak zauważono uprzednio, drukowany *Liber beneficiorum*, zawiera dużo błędów. Parafie przynależne dzisiaj do diecezji tarnowskiej zaliczone zostały do dekanatów Dobczyce alias Szczyrzyc, Kazimierza Wielka alias Witów, Oświęcim oraz Tarnów alias Tuchów; ten ostatni zresztą dekanat zaliczono błędnie do archidiaconatu sądeckiego. W granicach archidiaconatu krakowskiego na terenie dzisiejszej diecezji tarnowskiej były następujące parafie: Chełm, Szczyrzyc, Łapczyca, Bochnia, Skrzydlina, Krzyżanowice, Pogwizdów, Jurków, Radłów, Szczurowa, Borzęcin, Gwoździec, Melsztyn, Lipnica Murowana, Uście Solne, Cerekiew, Mikłuszowice, Rzezawa, Królówka, Trzciana, Brzeźnica koło Bochni, Łososina Górna, Wiśnicz Stary, Sobolów, Góra św. Jana oraz błędnie zaliczone do archidiaconatu sądeckiego: Wojnicz, Paleśnica, Chronów, Iwkowa, Czchów, Rajbrot, Wojakowa, Tymbark, Zasów, Dobra, Złota, Porąbka Uszewska, Jadowniki, Gnojnik, Szczepanów, Gromnik, Chojnik, Tymowa, Gosprzydowa, Dębno, Łoniowa, Tuchów, Opatkowice (dzisiejszy Zakliczyn), Pleśna, Siemiechów, Brzozowa, Jasień, Uszew, Biesiadki i Wierzchosławice — łącznie 55 parafii. Cztery z nich: Skrzydlina (Nova Rudel), Iwkowa (Villa Ivconis), Wiśnicz Stary i Jurków zostały wymienione dwukrotnie¹⁵, a „Stanchow” i „Syeklyn” nie są zidentyfikowane¹⁶.

Ale i tym razem tę listę parafii można uzupełnić relacjami tomu pierwszego i trzeciego; jest to parafia Wilkowisko¹⁷. Do prepozytury tarnowskiej na mocy dekretu biskupa Wojciecha Jastrzębca z 9 V 1416 r. należało 7 parafii: Tarnów, Skrzyszów, Szywnańd, Zalasowa, Poręba Radlna, Lisia Góra i Łękowica¹⁸. Prepozytury tej jako odrębnego okręgu wizytacyjnego Długosz nie zna, ale zaliczył ją do archidiaconatu sądeckiego. Łącznie tedy w archidiaconacie krakowskim i prepozyturze tarnowskiej były 63 parafie.

Wspomniano uprzednio, że północna część diecezji tarnowskiej w widłach rzecznych Dunajca i Wisły należała do prepozytury wiślickiej. *Liber beneficiorum* wymienia na tym terenie 11 parafii: Gawłuszowice, Borowa, Szczu-
cin, Olesno, Dąbrowa, Czermin, Żabno, Gręboszów, Odporyszów, Otfinów, Bolesław. W granicach dawnego archidiaconatu sandomierskiego, a przynależnych dzisiaj do diecezji tarnowskiej, wymienia Długosz 4 parafie: Dymitrow, Baranów, Padew i Cmolas. Wydaje się, że lista parafii prepozytury wiślickiej i archidiaconatu sandomierskiego jest pełna.

¹⁴ *LBenef.* II 140 - 142.

¹⁵ *LBenef.* II 129, 135, 186, 238, 241, 272, 309.

¹⁶ *LBenef.* II 308.

¹⁷ B. Kumor, *Prepozytura tarnowska*, s. 215.

¹⁸ *LBenef.* I 605, 611; III 204, 276.

Łącznie tedy według przekazu trzytomowego *Liber beneficiorum* na terenie dzisiejszej diecezji tarnowskiej istniało około 1480 r. 150 parafii. Powstaje przeto pytanie — czy są to wszystkie parafie z tego okresu? Podejrzenie nasze wzbudza nie tylko stwierdzenie poważnych luk w tonie parafialnym, ale i fakt, że właśnie „parafialną” część *Liber beneficiorum* pozostawił wielki Historyk tylko w brulionie. Dokładna analiza tego tomu przez Stanisława Kurasia wykazała, że Długosz opuścił w tym tomie 1/4 istniejących wówczas osad, a wymienił w całej Małopolsce tylko 3660 miejscowości. Wiadomo też z badań St. Litaka i P. Szafrana nad rozwojem sieci parafialnej w Lubelskim i Łukowskim, że Długosz pominął na tym terenie około 20% parafii istniejących około 1480 r.¹⁹

W zakresie badań nad rozwojem średniowiecznej sieci parafialnej na terenie dzisiejszej diecezji tarnowskiej dysponujemy pracami ks. B. Kumora o archidiakonacie sądeckim i prepozyturze tarnowskiej i na terenie późniejszego archidiakonatu wojnickiego oraz E. Wiśniowskiego na terenie dawnej prepozytury wiślickiej²⁰. Badania te pomogą nam zweryfikować przekazy 3 tomów *Ksiąg uposażeń*. W oparciu o te badania możemy wskazać na istnienie dalszych 21 parafii w archidiakonacie sądeckim; są to: Sromowce Niżne, Krościenko nad Dunajcem, Szczawnica, Brzesko, Czerмна, Binarowa, Gorlice, Jastrzębia, Jodłowa, Kobylanka, Libusza, Muszyna, Ołpiny, Sękowa, Siedliska Bogusz, Staszkówka, Szymbark, Tyl.cz, Wójtowa, Kanina, i Ropa, co stanowi 14% wymienionych uprzednio parafii w 3 tomach Długosza. W granicach archidiakonatu krakowskiego w *Liber beneficiorum* nie ma wzmianek o parafiach: Poręba Spytkowska, Góra Zbylitowska, Ciężkowice, Ryglice, Żegocina, Nowe Rybie, Szyk — łącznie 7 parafii²¹. Pominięcie zatem Długosza w granicach dzisiejszej diecezji tarnowskiej wynoszą łącznie 28 parafii, czyli 16,6%. Tylko w granicach prepozytury wiślickiej i archidiakonatu sandomierskiego lista parafii Długosza jest pełna.

Tak więc w granicach dzisiejszej diecezji tarnowskiej istniało około 1480 r. łącznie 178 parafii. Ponieważ terytorium dzisiejszej diecezji tarnowskiej obejmuje 9500 km², dlatego przeciętnie na 1 parafię przypadało 53,57 km². Dzisiaj natomiast po 500 latach przy 400 samodzielnych placówkach duszpasterskich w diecezji, przypada na 1 parafię zaledwie 23,75 km². Jest to najgęstsza sieć parafialna w dzisiejszej metropolii krakowskiej.

Tabela 1

Sieć parafialna dzisiejszej diecezji tarnowskiej w świetle
Liber Beneficiorum

Lp.	Nazwa okręgu	Liczba parafii	
		wymienionych	pominiętych
1.	Archidiakoniat sądecki	72	21
2.	Archidiakoniat krakowski	56	7
3.	Archidiakoniat sandomierski	4	—
4.	Prepozytura wiślicka	11	—
5.	Prepozytura tarnowska	7	—

¹⁹ P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskim*, Lublin 1958, s. 129, passim; S. Litak, *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskim do końca XVI wieku*. Roczniki Human. R. 12:1964, z. 2, s. 184.

²⁰ B. Kumor, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.* Prawo Kanon. R. 5:1962, nr 3-4, s. 175-231; R. 6:1963, nr 1-4, s. 441-534; E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965.

²¹ B. Kumor, *dz.cyt.*, s. 519-532.

Schemat opisu parafii w *Liber beneficiorum* podaje najczęściej nazwę parafii, patronat i patrocinium kościoła, informacje o kościele parafialnym, a także opis okręgu parafialnego oraz stosunkowo obszerne relacje gospodarcze. Ale nie zawsze tak jest. Jeżeli na 178 parafii, istniejących na terenie dzisiejszej diecezji tarnowskiej, *Księgi uposażeń* pominięły aż 28 (15,73%) to trzeba zauważyć, że aż przy 25 parafiach nie załączyły one żadnych informacji oprócz samej nazwy parafii. Do takich parafii należą: Piłzno, Sobólów, Ropczyce, Wielogłowy, Pisarzowa, Łukowica, Fleśnia, Brzeńca koło Dębicy, Rzochów, Wielopole, Brzeziny, Łączki Kucharskie, Dominikowice, Zdziarzec, Męcina, Długoleka, Grywałd, Lisia Góra, Poręba Radlna, Skrzyszów, Siedliska, Biegonice, Jurków, Łoniowa i Zalasowa, co stanowi 14,04% opisanych parafii. Zarówno te poważne luki w opisie, jak też i opuszczenia istniejących parafii każą szukać innego rodzaju rozwiązania problemu powstania tej księgi, niż to za St. Smolką i Wł. Semkowiczem powtórzył ostatnio Jan Dąbrowski²².

Stosunki własnościowe i patronat kościołów parafialnych rzucają dużo światła na problem fundatorów parafii. To prawda, że i na tym odcinku od wczesnego Średniowiecza mogły i zapewne zachodziły pewne zmiany do końca XV-stulecia, ale nie były one zbyt wielkie. Analiza *Księgi uposażeń* kościołów parafialnych pod tym względem jest bardzo ciekawa. Otóż analiza *Księgi uposażeń* wszystkich trzech tomów wykazuje, że patronatu królewskiego było 18 parafii (Łapczyca, Bochnia, Grybów, Uście Solne, Rzezawa, Królówka, Barcice, Piwniczna, Iwkowa, Czchów, Ra brot, Tymbark, Jadowniki, Turza, Witkowice, Góra Ropczycka, Biecz (św. Piotr), Wojnicz, co stanowiło 12,00% parafii wspomnianych przez Długosza. Parafii fundacji i patronatu rycerskiego było łącznie 56 (Skrzydlna, Jurków, Gwoździec, Melsztyn, Łuzna, Podole, Przydonica, Cerekiew, Mikuszowice, Łososna Górna, Wiśnicz Stary, Bobowa, Kamionka Mała, Tropie, Tęgoborze, Lipnica Wielka, Szalowa, Wojakowa, Polna, Wilczyńska, Zasów, Straszęcín, Dębca, Gumniska, Dobra, Złota, Zwiernik, Gnojnik, Szczepanów, Tymowa, Gosprzydowa, Dębno, Siemiechów, Brzozowa, Jasień, Brzeźnica koło Dębicy, Nockowa, Sędziszów, Dobrków, Książnice, Przecław, Zbyszyce, Nawojowa, Czarny Potok, Jazowsko, Przyszowa, Kruźłowa, Korzenna, Bruśnik, Olszowa, Mogilno, Pałęsnica, Chronów, Wierzchosławice, Tarnów, Włkowisko), czyli 36,84% parafii.

Fundacje patronatu kościelnego były stosunkowo liczne i obejmowały łącznie 34 parafie (22,30%), z czego na patronat biskupów krakowskich przypadło 9 parafii (Radłów, Szczurowa, Rozembark, Przeczyca, Rzepiennik Biskupi, Porąbka Uszewska, Uszew, Biesiadki i Nowy Sącz), benedyktynów tyńskich — 9 parafii (Pogwizdów, Gromnik, Chojnik, Tuchów, Piotrkowice, Opatkowice (Zakliczyn), Zagórzany i Zborowice), klarysek starosądeckich — 10 parafii (Stary Sącz, Moszczenica Niżna, Jakubkowice, Ujanowice, Siedlce, Kamienica, Łącko, Tylmanowa, Podegrodzie, Długoleka), do cystersów — 3 parafie (Szczyrzyc, Olchawa, Góra św. Jana) i 4 do innych instytucji kościelnych (Chełm, Trzciana, Kamionka Wielka, Brzeźnica koło Bochni). Wreszcie dwie parafie (Krzyżanowice, Żeleźnikowa) miały patronat miejski (1,32%). Pozostałych parafii patronatu z Długosza nie znamy

---

²² J. Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo*, s. 214.

T a b e l a 2
Patronat kościołów parafialnych

Lp.	Patronat	Liczba	%
1.	Królewski	18	12,50
2.	Rycerski	56	36,84
3.	Kościelny	34	22,36
4.	Miejski	2	1,32
5.	Nieznany	40	26,32

Udział zatem sił społecznych w rozbudowie sieci parafialnej, biorąc pod uwagę prawa patronackie z XV-wiecznego przekazu J. Długosza, przedstawiał się następująco: najwięcej parafii uposażyło rycerstwo — 36,84%. W dalszej kolejności szły instytucje kościelne — 22,36%, fundacje królewskie — 12,5%, miejskie — 1,31% i nieznane — 26,32%. Rzecz jasna, że XV-wieczne przekazy Długosza nie w pełni odpowiadają na postawiony problem. Niemniej jeszcze raz trzeba podkreślić, że relacje o prawie własności i patronatu stanowią w tym zakresie jedno z pierwszorzędných źródeł do problemu fundacji nowych parafii.

W badaniach nad początkami parafii, zwłaszcza przed XIV stuleciem, dla których nie zachowały się dokumenty fundacyjne i erekcyjne, pierwszorzędnę znaczenie posiadają badania w zakresie patrociniów kościelnych. Wskazują one nie tylko na ewentualną proveniencję i rozwój kultu niektórych Świętych, ale ze względu na fakt, że kultury te są równocześnie wyrazem pewnej mody kultowej dla właściwego okresu, zwłaszcza gdy dochodzą jeszcze inne czynniki z tego zakresu jak uposażenie, rozległość okręgu parafialnego itp., pozwalają nam one na dość szczegółowe datowanie początków parafii. Dla krajów misyjnych charakterystyczne są patrocinia św. Piotra Apostoła, św. Jana Chrzciciela, św. Szczepana, św. Wawrzyńca i Najświętszej Maryi Panny, a dla misji frankońskich patrociniem św. Marcina. Z biegiem czasu powstawały nowe kultury, które w pewnej mierze wypierały dawne. Tak w wieku XI rozwijał się pod wpływem południowej Francji kult św. Idziego w Czechach i Polsce, kult św. Wita, Waclawa i Wojciecha w Czechach, Polsce i na Węgrzech, czy kult św. Stefana w Polsce i na Węgrzech²³.

Niemiecki badacz kultu Świętych w świetle patrociniów kościelnych J. Dorn stwierdzał, że „patrocinia są jednym z najważniejszych źródeł dla poznania chrystianizacji kraju i najstarszej organizacji kościelnej, parafialnej. Z nich bowiem... możemy z dość dużą pewnością określić pierwsze punkty centralne chrześcijańskiego życia. Święci bowiem, których wybierano za patronów kościołów, byli oczywiście ci sami, których czczono w odczytnie misjonarzy”²⁴. Z tak sformułowaną zasadą należy postępować dość ostrożnie, jako że i najstarsze patrocinia nadawano kościołom młodszym. Patrociniem może być o tyle bardzo cennym źródłem do ustalenia początków parafii, o ile jest ono bardzo charakterystyczne dla danego okresu (np. św. Idzi w Polsce dla XI i XII wieku).

A jak to zagadnienie wygląda na terenie dzisiejszej diecezji tarnowskiej w świetle relacji *Ksiąg uposażeń*? Analiza przekazów trzech tomów uposa-

²³ B. Kumor, *dz.cyt.*, s. 442nn.

²⁴ J. Dorn, *Beiträge zur Patrozinienforschung*. Archiv für Kulturgeschichte. R. 13:1937, s. 27.

żeń wykazuje, że na 150 kościołów parafialnych wymienionych przez J. Długosza, tylko w 96 wypadkach załączył on informacje o patrocinium parafii, co stanowi 64,00%. W 22 wypadkach, mimo że *Księgi uposażeń* podają obszernie wiadomości o parafii nie załączają informacji o wezwaniu kościoła, co stanowi 14,67% całości. W pozostałych wypadkach informacja o parafii są albo szczątkowe, albo żadne.

Patrocinia mariańskie nosiło łącznie 18 kościołów parafialnych, co stanowi 18,96% znanych wezwań. Najpopularniejszym było wezwanie Narodzenia NMP, które nosiło 9 parafii łącznie ze świątynią kolegiacką w Tarnowie (Łapczyca, Piwniczna, Czchów, Rajbrot, Tymbark, Tarnów, Gosprzydowa, Jazowsko i Kruźłowa)²⁵. Na uwagę zasługuje fakt, że pierwsze 5 parafii było fundacji królewskiej. Patrocinium Wniebowzięcia NMP nosiły świątynie: Jasień, Dobrków, Przecław i Bruśnik²⁶. 2 parafie nosiły bardzo stary tytuł „sanctae Mariae” (Kamienica, Gręboszów)²⁷. To ostatnie patrocinium nosiły bardzo stare fundacje kolegiackie w Sandomierzu, Kielcach i Wiślicy²⁸. Młodszą metrykę, najczęściej XIV-wieczną mają kościoły z wezwaniem Nawiedzenia NMP (Lipnica Wielka, Nawojowa), a także Oczyszczenia NMP (Siemiechów)²⁹.

Patrocinia tajemnic Pańskich reprezentuje 5 parafii, z których najstarsze są wezwania Krzyża św., związane zapewne z epoką wojen krzyżowych z XII i XIII wieku, na co wskazuje takie patrocinium opactwa benedyktyńskiego na Św. Krzyżu i dzisiejszej katedry opolskiej³⁰. W diecezji patrocinium to nosiły parafie w Melsztynie i Iwkowej. Do XIV-wiecznych patrociniiów należą wezwania Trójcy Św. (Rzezawa) i Ducha Świętego (Chronów i Żabno)³¹.

Wezwania apostolskie nosiło łącznie 18 parafii, co stanowiło 18,95%. Najstarsze z nich, to niewątpliwie patrocinia św. Piotra Apostoła, którego wezwanie nosiły kościoły w Brzeźnicy koło Bochni, Otfinowie i Bieczu³². Według lotaryńskiego badacza patrociniiów kościelnych L. Pfliegera patrocinium to możemy odnieść do pierwszych chronologicznie czasów chrystianizacji danego regionu i jest ono pewnym śladem działalności misyjnej benedyktynów, działających w ścisłym powiązaniu z papieskim Rzymem reformy gregoriańskiej³³. Też tę potwierdzają patrocinia św. Piotra katedry w Poznaniu, Kruszwicy (kolegiata), Tyńcu (opactwo) i Sandomierz^{33a}.

Do starszych i popularnych patrociniiów apostolskich należały kościoły św. Andrzeja Apostoła (Lipnica Murowana, Siedlce, Polna, Porąbka Uszewska) i św. Jakuba (Podegrodzie, Tuchów, Królówka i Góra Ropczycka)³⁴. Były one najpopularniejsze na tym terenie. Do XIV-wiecznych wezwań apostolskich na naszym terytorium należy również św. Bartłomiej (Szczurowa, Padew, Kamionka Wielka), św. Paweł (Uście Solne), śś. Piotr i Paweł (Jakubkowice) śś. Szymon i Juda (Dobra) i św. Mateusz (Biesiadki)³⁵. Czternasto-

²⁵ *LBenef.* II 142, 186, 248n., 272, 275, 280nn., 293, 308.

²⁶ *LBenef.* II 276, 294, 295, 303.

²⁷ *LBenef.* II 245, 405.

²⁸ *LBenef.* I 300nn., 403, 436.

²⁹ *LBenef.* II 238, 270, 300.

³⁰ B. Kumor, *dz.cyt.*, s. 445.

³¹ *LBenef.* II 139, 176, 238, 305, 412.

³² *LBenef.* II 181, 406; III 201.

³³ L. Pflieger, *Die elsässische Pfarrei, ihre Entstehung und Entwicklung*, Strassburg 1936, s. 17nn.

^{33a} B. Kumor, *dz.cyt.*, s. 449.

³⁴ *LBenef.* II 140, 177, 244, 254, 266, 281, 304; III 109.

³⁵ *LBenef.* II 138, 157, 242, 244, 254, 265, 266; *LBenef.* I 552.

wieczne pochodzenie większości tych parafii potwierdzają w pełnym zakresie rejestry świętopietrza i dziesięciny papieskie oraz współczesne badania³⁶.

Na uwagę zasługuje patrocinium św. Jana Chrzciciela, którego kult do Polski przynieśli benedyktyni. Kościoły pod tym wezwaniem, położone najczęściej w pobliżu większych rzek, łączy się w historiografii z najstarszymi kościołami chrzcielnymi w Polsce. Takie patrocinium nosi katedra wrocławska nad Odrą, kamieńska na Pomorzu Zachodnim na brzegu Bałtyku, opactwo benedyktyńskie w Mogilnie i Międzyrzeczu oraz bardzo stare parafie w diecezji krakowskiej w Radomiu, Grzegorzowicach, Prandocinie³⁷. Na naszym terenie patrocinium św. Jana Chrzciciela noszą bardzo stare i położone w pobliżu większych rzek parafie: Chełm nad Rabą, Łącko i Radłów nad Dunajcem, Brzeźnica koło Dębicy nad Wisłoką i Baranów Sandomierski nad Wisłą (4,17%)³⁸.

Patrocinia świętych Patronów Polski Świerada, Stanisława i Wojciecha nosiło tylko 8 kościołów parafialnych (8,33%). Ks. Józef Nowacki uważa, że „poważna część kościołów św. Wojciecha w Polsce powstała jeszcze w najwcześniejszym okresie wieków średnich, zwłaszcza w XIII wieku”³⁹. W diecezji krakowskiej dzieje kultu św. Wojciecha biegły nieco innymi torami od pozostałych ziem polskich. Pod koniec XII wieku patrocinium to zaczęło ustępować miejsca św. Florianowi, którego relikwie sprowadzono do Krakowa z Rzymu w 1184 r.⁴⁰. Od połowy XIII stulecia na pierwsze miejsce w Małopolsce wysuwa się patrocinium św. Stanisława⁴¹. Patrocinium św. Wojciecha w całej diecezji krakowskiej według przekazów Długosza nosiło 18 świątyń parafialnych, a na naszym terenie tylko 4 (Zbyszyce, Wierzchosławice, Gawłuszowice i Bolesław); wszystkie starsze fundacje rycerskie⁴². Patrocinium św. Stanisława nosiły kościoły w Wilczyskach, Cmolasie i Szczepanowie; w tym ostatnim wypadku było to współpatrocinium ze św. Marią Magdaleną. Tylko parafia w Tropiu, zwana też s. Swerardus, nosiła wezwanie św. Świerada⁴³.

Pozostałe znane wezwania Świętych stanowią łącznie 48 parafii, czyli 50% całości. Na specjalną uwagę zasługuje bardzo popularne patrocinium św. Mikołaja Biskupa — 9 parafii (Bochnia, Skrzydlina, Tęgorborze, Tylmanowa, Gumniska, Tymowa, Borowa, Przyszowa i Brzozowa)⁴⁴. Kult jego na Zachodzie niezwykle popularny od XI wieku (1086 translacja relikwii św. Mikołaja do Bari), był propagowany przez benedyktynów i kupców. Na ziemiach polskich poważna część tych patrociniów, to kościoły fundowane w XIII i XIV wieku koło dróg handlowych, targowisk i w miastach. Z terenu Śląska H. Neuling wymienia aż 110 kościołów i kaplic jemu poświęconych⁴⁵.

³⁶ MPV (*Monumenta Poloniae Vaticana*, Ed. J. Ptaśnik, Cracoviae 1913) I 136, 145; B. Kumor, *dz.cyt.*, s. 525nn.

³⁷ G. A. Berneulli, *Die Heiligen der Merovinger*, Tübingen 1900, s. 234; L. Pflieger, *dz.cyt.*, s. 22.

³⁸ *LBenef.* II 113, 136, 250, 278, 310.

³⁹ J. Nowacki, *Z dziejów kultu św. Wojciecha*. W: *Św. Wojciech 997 - 1947*, Poznań 1947, s. 161.

⁴⁰ K. Dobrowolski, *Dzieje kultu św. Floriana w Polsce do połowy XVI w.*, Warszawa 1923, s. 24nn., 79nn.

⁴¹ B. Kumor, *dz.cyt.*, s. 457.

⁴² *LBenef.* II 300, 305, 395, 432.

⁴³ *LBenef.* II 248, 255, 268, 370.

⁴⁴ *LBenef.* II 126, 129, 249, 253, 264, 270, 276, 301, 302.

⁴⁵ H. Neuling, *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902, s. 376.

Do dalszych popularnych patrociniów należały: Wszyscy Święci — 6 parafii (Podole, Łososina Górna, Bobowa, Woakowa, Staszecin i Uszew) i św. Marcin — 6 parafii (Łuzna, Olchawa, Gromnik, Chojnik, Czarny Potok, Mogilno)⁴⁶. Warto dodać, że są to nie tylko bardzo popularne, ale i bardzo stare patrocinia kościelne, odnoszone przez badaczy do XI - XIV stulecia^{46a}.

Po trzy patrocinia posiadali św. Wawrzyniec (Cerekiew, Wojnicz, Zagórzany), wszystkie prawdopodobnie związane z benedyktynami, św. Michał Archanioł (Przeczyca, Szalowa i Żeleźnikowa) i św. Klemens Rzymski (Rzepiennik Biskupi, Zasów i Czermin)⁴⁷. Warto zauważyć, że te trzy patrocinia były nie tylko popularne w XI - XIII wieku, ale ostatnie z nich według niektórych historyków ma być śladem dawnego obrządku słowiańskiego w Polsce⁴⁸.

Z żeńskich patrociniów najbardziej popularna na naszym terenie była św. Katarzyna Aleksandryjska. Jej kult, podobnie jak kult św. Małgorzaty, przeniesiono na Zachód ze wschodu greckiego w okresie wypraw krzyżowych⁴⁹. Na terenie dzisiejszej diecezji tarnowskiej patrocinia św. Katarzyny nosiły kościoły parafialne w Grybowie, Przydonicy, Kamionce Małej, Wśniczu Starym, Turzy i Dymitrowie (7 parafii), a patrocinia św. Małgorzaty — Dębica, Dębno, Odporyszów i kolegiata w Nowym Sączu⁵⁰. Dwie parafie nosiły patrociniem św. Marii Magdaleny (Szczucin, Szczepanów) i jedna — św. Urszuli z Tow. (Korzenna)⁵¹.

Jest to tylko katalog patrociniów kościelnych przekazanych przez Długosza dla terenu dzisiejszej diecezji tarnowskiej. Te bowiem patrocinia kościelne, które znamy ze źródeł pozadługoszowych, nie były brane pod uwagę.

Z zagadnień związanych z siecią parafialną warto jeszcze zająć się problemem samych kościołów, a zwłaszcza ich materiałem budulcowym. W zakresie tym J. Długosz przekazał bardzo obfite informacje. Na 150 parafii naszego terytorium, relacje w tym zakresie mamy dla 107 kościołów parafialnych, co stanowi 71,33%. W 13 dalszych wypadkach (Przydonica, Polna, Gumniska, Gromnik, Witkowice, Sędziszów, Siemiechów, Olszawa, Gawłuszowice, Szczucin, Dąbrowa, Zagórzany, Piotrkowice), co stanowi 8,55%, Długosz przy omawianiu kościoła parafialnego, nie powiedział na temat materiałów budulcowych⁵².

Zasadniczym materiałem budulcowym kościołów na terenie dzisiejszej diecezji tarnowskiej było drewno. J. Długosz określa je na częścię jako „ecclesia lignea” i takie świątynie istniały w 58 parafiach, co stanowi aż 82,23% tych świątyń, o których *Księgi uposażeń* przekazały informacje w tym zakresie. Zachodzi pytanie, ile z tych kościołów drewnianych zachowało się do naszych czasów? Przy odpowiedzi na to pytanie możemy się posłużyć *Rocznikiem diecezjalnym* z 1972 r. Otóż według informacji tego rocznika istnieje wprawdzie w diecezji 5 kościołów sprzed 1500 r (Binarowa,

⁴⁶ *LBenef.* II 140, 182, 237, 253, 260, 264, 269, 270, 276, 301, 304.

^{46a} B. Kumor, *dz.cyt.*, s. 447nn.

⁴⁷ *LBenef.* II 158, 245, 245, 253, 259, 301, 304, 403; *LBenef.* III 201.

⁴⁸ J. Umiński, *Obrządek słowiański w Polsce IX - XI w. i zagadnienie drugiej metropolii polskiej w czasach Bolesława Chrobrego*. *Roczniki Human.* R. 4:1953, z. 4, s. 22.

⁴⁹ H. Samson, *Die Heiligen als Kirchenpatrone und ihre Auswahl für die Erzdiözese Köln und für die Bistümer Münster, Paderborn, Trier, Hildesheim und Osnabrück*, Paderborn 1892, s. 249 - 251, 288 - 292.

⁵⁰ *LBenef.* II 140, 142, 237, 253, 261, 264, 270, 271, 302, 405; *LBenef.* I 546.

⁵¹ *LBenef.* II 302, 429.

⁵² *LBenef.* II 142, 254, 264, 269, 280, 282, 303, 395, 429, 431; *LBenef.* III 201, 236.

Grywałd, Łęki Górne, Brzeziny, Brzozowa)⁵³, ale żaden z nich nie ma metryki z okresu pisania *Liber beneficiorum*.

Kościółów murowanych na terenie dzisiejszej diecezji tarnowskiej wymienia Długosz tylko 19 (17,76%). W siedmiu wypadkach nie określa bliżej materiału budulcowego, ale określa ogólnie „ecclesia ex muro fabricata” lub „murata”; są to kościoły w Gwoźdzczu, Lipnicy Murowanej, Grybowie, Starym Sączu, Tropiu, Czchowie i Wojakowej⁵⁴. W 6 wypadkach były to kościoły zbudowane z kamienia („ecclesia lapide murata” lub „ecclesia lapidea”) lub z kamienia ciosanego („ecclesia e quadro lapide extracta”); są to: Łapczyca, Bobowa, Lipnica Wielka, Jasień, Zbyszyce i Bruśnik⁵⁵. Wreszcie 6 kościołów według Długosza w całości lub w znacznej części było zbudowanych z cegły („ecclesia de latere cocto” lub „ecclesia opere coctili extracta” lub „partim lapide, partim latere cocto extracta”). Należały do nich 3 świątynie kolegiackie w Tarnowie, Nowym Sączu i Wojniczu oraz w Bochni, Radłowie i Szczepanowie; ten ostatni był zbudowany przez samego Jana Długosza⁵⁶. Z tych 19 świątyń zachowało się do naszych czasów, po większych najczęściej przebudowach i przeróbkach, 16 kościołów parafialnych; są to 4 dawne świątynie kolegiackie w Wojniczu, Nowym Sączu, Tarnowie i Bobowej oraz kościoły parafialne w Bochni, Radłowie, Szczepanowie, Lipnicy Wielkiej, Jasieniu, Lipnicy Murowanej, Tropiu, Czchowie, Starym Sączu oraz kościół rektoralny w Zbyszycach i filialny w Łapczycy. Z dawnego kościoła w Wojakowej pozostało tylko prezbiterium.

Nie jest to pełna problematyka parafialna, związana z siecią parafialną na terenie dzisiejszej diecezji tarnowskiej w drugiej połowie XV stulecia. Z *Księgi uposażeń* można wyłonić znacznie więcej niezwykle interesujących zagadnień, takich jak: uposażenie, okręg parafialny, szkoły i szpitale parafialne, prebendy i altarie parafialne, materiały dotyczące kleru parafialnego itp. Zasygnalizowanie niektórych tylko kwestii przekonuje o tym, że *Liber beneficiorum* wielkiego Historyka jest bogatą kopalnią wiadomości, wciąż frapujących historyka Kościoła w Polsce. Trzeba i to dodać, że gruntowna analiza i studium krytyczne nad *Liber beneficiorum* w zakresie części parafialnej, jak też i wydanie odpowiadające dzisiejszym wymogom nauki — czekają nadal na swego autora.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Artikel gründet sich auf dem gedruckten Texte *Liber beneficiorum* des J. Długosz; er langet nicht an Autograph. Vor dem Jahre 1772 das Gebiet der gegenwärtigen Diözese von Tarnów gehörte ganz zu der Diözese von Krakau. Administrativ 1/2 dieses Gebiets gehörte zum Archidiakonat von Nowy Sącz. Der Rest des Gebiets gehörte zum Archidiakonat von Krakau, zur Prepositur von Tarnów (von J. Długosz aber nicht genannt), zur Prepositur von Wiślica und zum Archidiakonat von Sandomierz. In dem Gebiet der gegenwärtigen Diözese von Tarnów, dem *Liber beneficiorum* nach, waren insgesamt 150 Pfarren. Die letzte Forschen der Historiker ausweisen, dass die Zahl der Pfarren im Długosz-Werk nicht ganz präzis ist; man soll sie um 28 vergrössern. Im Jahre 1480 die Zahl der Pfarren war 178. Auf eine Pfarre damals entfielen 53,57 Km², während heute auf eine Pfarre entfallen 23,75 Km².

⁵³ *Roczniki diecezji tarnowskiej* 1972, s. 76, 251, 387, 423, 599.

⁵⁴ *LBenef.* II 139, 140, 235, 239, 248, 253.

⁵⁵ *LBenef.* II 125, 237, 238, 276, 300, 303.

⁵⁶ *LBenef.* I 544, 604n.; *LBenef.* II 126, 136, 268, 305.

J. Długosz in seinem Werk insgesamt spricht von der Name der Pfarre, vom Patronat, Patrocinium der Kirche, er gibt die Informationen über Kirche sowie ziemlich geräumige Wirtschaftsrelationen. Man kann finden, obwohl nicht direkt, auch die Informationen über die Pfarrgründer, das Baumaterial, usw. Es waren, z. B. 82,25% die Holzkirchen, der Rest, es sind die Steinkirchen oder die Kirchen vom unbestimmten Material aufgebauten. In der Gründungsbücher man findet viele sehr interessanten Informationen vom Landgut und Gebiet der Pfarre, von der Schulen und Pfarrspitäler, von der Pfründen und andere Materialien betreffende den Pfarrklerus. Diese Probleme aber warten noch auf die Bearbeitung.